

Een gat in de muur van de tijd

door Jan van de Wetering

Zondag, 4 februari 2001. 'Je kunt niet twee keer in dezelfde rivier stappen,' zei ooit Heraclitus, de Griekse filosoof. Staand aan de oever van de IJssel, op de plaats waar eens mijn voorvader Hendricus Jans van de Wetering als veerman, boeren uit Zalk en Veecaten heen en weer voer, lijken de woorden van Heraclitus begrijpelijk genoeg. De IJssel stroomt er nog steeds, maar verder is alles veranderd. Het vroegere veerhuis is nu een boerderij met rode daken. Alleen een bord op de gevel waar 't Olde Veerhuus op staat, herinnert nog aan het verleden. Honderd meter verder, langs de oever van de IJssel, is aan niets te zien dat zich hier ooit dramatische gebeurtenissen afspeelden: Franse soldaten lieten er in 1813 de veerboot van mijn voorvader zinken. Hier woonde en werkte hij, maar hij liet geen ander spoor na dan een kruisje op de geboorteakte van zijn zoon: 'Dit is het X merk van Hendricus van de Wetering, die niet schrijven kan.' Een ander drama dat zich hier voor mijn voeten afspeelde, was de watersnoodramp van 1825. Ternauwernood bleef het veerhuis gespaard, maar voor de veerman was de maat vol: hij vertrok naar Zuthem en kwam pas jaren later weer terug in de IJsselstreek. Ook in die plaatsen zijn alle oude sporen uitgewist. 'Het verspreidt en komt weer bijeen; het gaat hierheen en het gaat weer weg. Niets is blijvend.' Ook dat wist Heraclitus 2500 jaar geleden al.

Met Anne, mijn dochter, ga ik nog even kijken bij het voetveer iets verderop, dat nog wel bestaat, al heeft het zijn oorspronkelijke functie verloren. Op zondag ging het volk uit het aan de overkant gelegen Veecaten naar de kerk in Zalk. De veerman van vandaag heeft geen dienst. Alleen in de zomermaanden is het veer in bedrijf, voor fietsers en wandelaars die een dagtochtje maken. Voor f 1,25 steek je met fiets en al over, precies vijftig keer zo duur als de prijs die de boeren in de 19de eeuw moesten betalen.

We lopen terug over het veepad, dat langs het Zalkerbos loopt. Twee jaar geleden zochten we hier nog naar de moeraspaardestaart, een ver familielid van de oerplanten op aarde. De natuur vaagt het verleden nooit helemaal uit. Aan het eind van het pad steken we de dijk over en lopen Zalk in. Uit de robuuste kerk, waar Hendricus Jans van de Wetering ooit trouwde en zijn kinderen liet dopen, klinkt nu gedempt kerkgezang. Met gesloten ogen probeer ik de stemmen van mijn voorouders te horen, maar de dikke kerkmuren lijken het verleden hermetisch af te sluiten. Dan maar naar de plek waar zijn vrouw woonde, vóór hun huwelijk. Aan de Lage Brink zou dat zijn geweest. Maar op zondag is Zalk een dorp zonder bewoners. Pas als de kerk uit

is, kan ik het aan twee meisjes vragen, die met een kerkboek in de hand staan na te praten. Ze giechelen: Nee, van de Lage Brink hebben ze nog nooit gehoord, er is wel een Hoge Brink. Daar, wijzen ze.

Doelloos loop ik met Anne door de uitgestorven straten. We bekijken het witte huis van de vroegere schout van Zalk, waar in de winter van 1813-1814 de kozakken samendromden, op zoek naar brood, vlees en jenever. Ik probeer het me vergeefs voor te stellen. Als het verleden nog ergens in de dingen voortleeft, dan houdt het zich hier in Zalk verdacht stil. Even later lopen we het dorp weer uit, de dijk op en langs de IJssel terug naar Zwolle. In het vallende avondlicht schittert het water op de ondergelopen uiterwaarden. 'Op dat wat in dezelfde rivieren gaat, stroomt steeds weer ander water toe; ook zielen stijgen als damp op vanaf de vochtige plaatsen,' schreef Heraclitus.¹

Dit fragment uit mijn boek *Vergeten Levens: geschiedenissen van het Sallandse land* geeft uitdrukking aan de onbereikbaarheid van het verleden, die elke historicus bekend zal zijn. Hoeveel historische gegevens je ook hebt weten op te diepen, het verleden is voorgoed voorbij en je kunt alleen maar gissen hoe het leven er destijds écht heeft uitgezien. Die scheiding tussen nu en toen is heel goed onder woorden gebracht door Rudy Kousbroek in zijn boek *Het meer der herinnering*. In het volgende fragment beschrijft hij de aard van die scheiding, maar noemt hij tegelijkertijd een mogelijkheid om toch vanuit het heden naar het verleden te kijken.

'De manier waarop ons brein gegevens van tijd en ruimte verwerkt is blijkbaar zo analoog dat wij het gevoel hebben dat het verleden een plaats is. Het bestaat nog ergens, maar ver weg, in een gebied dat ontoegankelijk wordt zodra je het verlaat. Er ontstaat een muur achter je zodra je je verroert en die muur is ondoordringbaar. Iedere poging om er achteraf gaten in te maken mislukt. Maar met de opkomst van de techniek, honderdvijftig jaar geleden, hebben wij er toch iets op gevonden. Het bleek mogelijk om gaten te maken in die muur op het ogenblik dat hij ontstaat; de naam die wij aan zo'n gat geven, is foto.

Door zo'n gat kun je naar binnen kijken in het verleden en zien dat het er nog is – de waringin op de weg van Hanoi naar Tuyen Quang. Het houten huisje boven de waterval van de Pliva. Het besneeuwde Turkse kerkhof aan de Gouden Hoorn in de zon. Je staart door het gat en je ziet het. Het ligt daar roerloos, in een eeuwige stilte, als een huis dat sinds de bewoner nooit meer is betreden. De sneeuw ligt er nog steeds. Nooit zullen die schaduwen langer worden: zelfs het licht staat er stil. Voor altijd.²

Een foto is volgens Kousbroek dus als een venster dat uitzicht biedt op het

Illustratie uit het boek van Ter Pelkwijk over de watersnoodramp van 1825.

Mattenmakersgezin te IJsselmuiden. Het meisje op de voorgrond laat twee russenmatten zien. De grootste is 85 cm. breed, de kleinste 68 cm. De foto is van ca. 1905.

verleden, ook al levert het een beeld op dat voor altijd bevroren is. Zo'n foto heeft volgens hem een meerwaarde boven een tekening of een schilderij, want zegt hij, 'een foto laat in tegenstelling tot een schilderij iets zien waarvan de echtheid onbetwifelbaar is.'

Een kruisbeeld aan de muur

Veel historische schilderijen en tekeningen lijken het gelijk van Kousbroek te bewijzen. Neem de bekende gravure uit het boek van Ter Pelkwijk over de watersnoodramp van 1825, die ook de dorpen en steden langs de IJssel teisterde. Hoe beeldend de afbeelding ook is van de boerenvrouw die zich temidden van het kolkende water aan een boomstronk vastklemt, er is weinig fantasie voor nodig om vast te stellen dat de werkelijkheid er zo niet heeft uitgezien. Toch doen we de onbekende graveur niet helemaal recht: het was ongetwijfeld niet zijn bedoeling om de historische werkelijkheid af te beelden, maar om het drama dat zich in dorpjes als Wilsum en Zalk afspeelde te verbeelden.

Heeft een oude foto uit deze streek meer realiteitsgehalte? Als voorbeeld heb ik een foto gekozen uit omstreeks 1905 van een mattenmakersgezin uit de IJsselstreek. De werkelijkheid op deze foto heeft twee gezichten. Duidelijk is dat de leden van het gezin poseren: ze zijn niet temidden van hun werk 'betrappt,' maar zijn bijna als een stilleven door de fotograaf gearrangeerd. Dat moest ook wel, omdat de donkere ruimte van de boerenwoning een langzame sluitersnelheid noodzakelijk maakte, zodat elke beweging van de vlechters funest zou zijn voor de scherpte van de foto.

Toch heeft de foto, ondanks de onwerkelijkheid van het tableau vivant, tegelijkertijd een zeer realistisch gehalte. We zien alle attributen voor het mattenmaken verzameld: het mattenraam zelf, de in zogenaamde toppen gebundelde russen, een droogrek voor de russen (tussen de man en de vrouw) en het eindproduct, de matten zelf. Door de foto kunnen we ook met eigen ogen zien dat er grote en kleine russenmatten waren. Waarschijnlijk toont het meisje op de voorgrond de twee meest voorkomende standaardmaten van de matten, namelijk één van 85 cm breed en één van 68 cm. Die afmetingen maken een andere waarneming van het verleden mogelijk: ze laten zien hoe klein de mensen een eeuw geleden waren. Het staande meisje zal niet veel groter dan 1 meter dertig zijn geweest en de boer hooguit 1 meter vijftig. Ook zien we op de foto bevestigd dat het mattenmaken gewoon in de huiskamer plaatsvond. Dat is te zien aan de grote kast tegen de muur, met daar bovenop een aantal siervaasjes en kannetjes.

Dominee F.C.P.W. Meijlink, Zalk ca. 1853.
Collectie drs. P.A. Meijlink.

Mevrouw P.J. Meijlink-Verschoor, Zalk ca. 1853.
Collectie drs. P.A. Meijlink.

Tenslotte verraden het kruisbeeldje (linker bovenhoek) en de russenmatten, waar het gezin woonde. In mattersplaatsen als Wilsum en Zalk woonden bijna geen katholieken, en in Genemuiden maakten ze meestal matten van biezen en niet van russen. Voor het nabijgelegen Ijsselmuiden past het plaatje echter precies: de mattenmakers maakten er hun matten meestal van russen, en er woonden, naast hervormden en gereformeerden, ook een klein aantal katholieken.³

Kousbroek heeft gelijk. Foto's slaan een bres in de muur die ons van het verleden scheidt en bieden ons daardoor een blik op een deel van dat verleden. De waarde van oude foto's (en films) is voor historisch onderzoek dan ook zeer groot.⁴ De foto als tijdmachine heeft wel z'n grenzen: de fotografie werd in 1813 uitgevonden (door Joseph Niépce) en het zou nog jaren duren voordat het nieuwe medium enigszins ingeburgerd was. Ik ken van plaatsen als Wilsum, Zalk, Ijsselmuiden en Grafhorst zelfs geen enkele foto van vóór 1875. In de jaren daarvoor blijft Kousbroeks muur dus hermetisch gesloten.

Nauwelijks had ik deze woorden geschreven, of ik werd opgebeld door de heer Meijlink uit Zwolle, die mij vertelde over twee daguerreotypieën uit zijn collectie familiefoto's, die vermoedelijk gemaakt zijn rond 1853. Het zijn de portretten van ds. F.C.P.W. Meijlink en zijn vrouw P.J. Verschoor, die in dat jaar in het huwelijk traden. Frederik Meijlink was een jaar eerder, op 1 augustus 1852 als predikant van de Nederlandse Hervormde kerk te Zalk geïnstalleerd. Ook blijkt er een gedicht van de predikant bewaard te zijn gebleven, dat hij schreef bij zijn vertrek in 1860 naar Waddinxveen. In dat gedicht (*Afscheidsgroet aan Zalk*) beschrijft hij zijn goede herinneringen aan het kerkdorp. Hier volgen de eerste regels van het lange gedicht:

'Zijt gegroet, bekoorlijk dorpje!
Waar ik zooveel goeds genoot,
Dat mij na een achttal jaren
Zooveel rein genot deed garen
Rijke stof tot danken bood.
Neen, nooit zal ik haar vergeten,
D'eersten voetstap op Uw grond,
D'eersten aanblik op Uw torens,
't Eerste welkom dat ik mocht hooren
Uit den gullen Zalkschen mond.'⁵

Teksten als puzzelstukjes

Behalve de fotografie is er nog een tweede mogelijkheid voor een min of meer rechtstreekse confrontatie met het verleden. Iedereen die wel eens onderzoek heeft gedaan naar zijn voorouders kent die mogelijkheid: het bestuderen van documenten uit de archieven, die vaak eeuwen in de tijd teruggaan. Nog goed herinner ik mij de ontroering die me overviel toen ik voor de eerste keer een vergeeld blad geschept papier in handen had met daarop het beverige handschrift van een verre voorouder. In die ene deel-seconde vloeiden heden en verleden samen; een ontroering die ik thuis niet meer kon oproepen bij het bekijken van de haastig gemaakte fotokopie.

De inhoud van die documenten kan een meer blijvende emotie veroorzaken. Af en toe laten teksten een glimp zien van een wereld die voorgoed verdwenen leek. En net als bij een oude foto laten teksten nooit het hele beeld zien: ook hier moeten we het doen met een sterk ingekaderd deel van de werkelijkheid. De schrijver uit het verleden schrijft voor tijdgenoten, en niet om voor toekomstige generaties een beeld van zijn wereld te schetsen. Er is nog een parallel met foto's: ook teksten kunnen meer of minder 'gearrangeerd' zijn. Historische ambtelijke teksten bijvoorbeeld zijn in hoge mate gearrangeerd; het is weloverwogen proza, vaak met vaste conventies en structuren. Ze geven ons wel veel informatie, maar ze brengen de wereld die ze beschrijven niet tot leven. Dat ligt anders bij de niet-gearrangeerde, niet aan conventies gebonden teksten. De schrijvers daarvan schrijven als het ware onbewaakt, niet gehinderd door strategische overwegingen.

Dat is bijvoorbeeld het geval bij het boek met de processen-verbaal van de dorpsveldwachters van Wilsum uit de jaren tachtig van de 19de eeuw. Zo schrijft veldwachter Jannes van Essen op 10 december 1882 in zijn aantekeningenboek, dat twee dronken broers Van de Wetering in de buurt van stadsherberg de Zwaan op zeker moment begonnen 'te stampvoeten op den openbare weg, welke op dat oogenblik hard bevroren was (...)' Een mededeling die op de rechter weinig indruk gemaakt zal hebben, maar die ons, vele jaren later, een authentiek stukje couleur locale oplevert, ondanks of misschien dankzij de banaliteit van de opmerking. Twee drinkebroers en een veldwachter in een steenkoud, nachtelijk Wilsum, waar het gestamp op de hard bevroren weg de hele buurt wakker zal hebben gemaakt.

Nog een overeenkomst met oude foto's is dat historische teksten de wereld laten zien als een soort onvolledige legpuzzel, waarvan het beeld langzaam duidelijker wordt naarmate je meer stukjes van die puzzel vindt en aan elkaar weet te leggen. De wetenschap dat ik de hele puzzel nooit volledig

zal zien, maakt me tegelijkertijd bedroefd en nieuwsgierig. Een nieuwsgierigheid die me altijd weer aanzet om toch maar verder te zoeken naar ontbrekende stukjes. Als voorbeeld spreid ik voor u een paar puzzelstukjes uit die samen iets kunnen vertellen over het leven in Zalk in 1820.

Slepende bungels en moddernetten

Het jaar 1820 begon in mineur. Net als in de andere kleine dorpen en steden op het platteland werden in Zalk op 7 januari de prijzen van twaalfpondsroggebroden met een stuiver verhoogd. Roggebrood was toen nog steeds een belangrijk bestanddeel van het voedselpakket. We weten dat een gezin van vier personen zo'n 35 pond brood per week at, dat wil zeggen ongeveer drie twaalfpondsbroden. Vanaf 7 januari kostte een dergelijk brood negen stuiver, zodat een modaal gezin 27 stuiver per week aan brood kwijt was. Wat dat voor een gezin betekende wordt duidelijk als we weten hoeveel geld ze per week te besteden hadden. Het dagloon van een dagloner was in die tijd gemiddeld twaalf stuiver per dag, wat bij zes werkdagen dus 72 stuiver per week opleverde. Bedenk daarbij dat een dagloner lang niet altijd werk had, zodat hij vaak met minder moest zien rond te komen. Nu heeft men berekend dat een gezin ten hoogste 44% van het gezinsinkomen aan brood mocht besteden. Want behalve brood moest een gezin ook pacht of huur betalen, kleren en schoenen kopen enzovoorts. Dit percentage toegepast op het hoogst haalbare weekinkomen van 72 stuiver, betekent dat een gezin om geen honger te lijden ongeveer 32 stuiver per week aan brood mocht besteden. We zien dat die grens griezelig dichtbij komt voor een dagloner. Wie in 1820 niet zes maar vijf dagen in daghuur werkte, kwam onder de grens van 44% terecht (vijf dagen à twaalf stuiver per dag is 60 stuiver per week; dat levert bij 44% een maximaal per week aan brood te besteden bedrag op van 26,4 stuiver). Het zal duidelijk zijn dat de verhoging in 1820 van de broodprijzen met die ene stuiver menig Zalker gezin in de problemen heeft gebracht.⁶

In maart 1820 stond een deel van de landerijen van Zalk weer eens onder water. De grote watersnoodramp van 1825 moest nog komen, maar ook in de jaren daarvoor konden Zuiderzee en IJssel in eendrachtige samenwerking grote hoeveelheden water de laag gelegen polders rondom Zalk in doen stromen. Toen het ging vriezen, begon het ijs in de IJssel ook nog eens te kruien. In opdracht van de schout van Zalk, Schlosser, gingen twee experts, K.H. Bosch en A.G. Snel, de schade bij de boeren opnemen. Hun schaderapport is bewaard gebleven en daarin lezen we dat de weduwe Louw Gerrits-van de Weert een schade heeft geleden van f 262 omdat 'haar

zaad met zand belopen is en haar riet is weggedreven.’ Nog meer schade - (f318) heeft de veerman van het Zalkerveer, Hendricus van de Wetering, geleden: zijn zaad is op het land weggedreven en zijn hooi is nat geworden. Daarbij moeten we bedenken dat die 318 gulden in die tijd meer dan een modaal jaarinkomen was. Bij de veerman vergeleken kwam Harm Visscher er nog goed van af: hij leed f40 schade doordat zijn schuit en visgereedschap door het ijs verbrijzeld waren.⁷

Een heel ander bericht vond ik in de kladversie van een zogenaamde kerksprake. Op last van schout Schlosser las koster en schoolmeester Jan Steenbergen op 16 en 23 april 1820 na de kerkdienst aan het kerkvolk voor, dat de houtvester van het eerste jachtdistrict had bevolen dat honden geen ‘hinder, schade of ongenoegens’ mochten veroorzaken bij de jagers. De honden mochten alleen loslopen als ze waren voorzien van een ‘behoorlijke, sleepende bungel.’ Een bungel was een kruisvormig stuk hout dat om de nek van honden werd gedaan om hun bewegingsvrijheid te beperken. Bungels werden ook vaak gebruikt om de koeien minder springerig te maken als ze naar de wei gingen. De boeren zullen niet blij zijn geweest met het bericht. Ze hadden wel andere dingen aan hun hoofd in het vroege voorjaar.⁸

Op 4 juni 1820 las koster Jan Steenbergen weer een kerksprake voor aan de kerkgangers. Hoe arm de streek ook was, het provinciaal bestuur zette vaart achter de verbetering van ‘goede wegen en nuttige waterleidingen’. Met die ‘waterleidingen’ bedoelde men toen afwateringskanalen, afvoersloten en greppels. De schout van Zalk was op onderzoek uitgegaan en had vastgesteld dat de Breeweg het eerst verbeterd moest worden. De kleine gemeenten hadden in die tijd geen personeel in dienst voor dit soort publieke werken. Het karwei moest door de bevolking zelf worden geklaard, of zoals Steenbergen uit de kerksprake voorlas: ‘alle eijgenaren, pagters en gebruikers (geen kinders onder de 18 jaren.’ Daarna las hij een lijst van twintig Zalkenaren voor die moesten komen opdraven ‘op dingsdag 6 juni ‘s middags te twee uren voor aan het hek van de Breeweg op de boete van veertien stuivers, en op de boete van een goudgulden die in het geheel niet komt; de boete is dubbeld voor die twee man daar leveren moet.’ En voegde hij eraan toe ‘Een ieder zij nu gewaarschuwd en wachte zich voor alle hinder.’ Misschien mogen we uit de wat barse toon van de tekst afleiden dat de opkomst bij voorgaande gelegenheden nogal te wensen overliet. Negen boeren, onder wie veerman Hendricus van de Wetering, moesten een schop en een kruiwagen meenemen, acht alleen een schop, en

één, Siemen Dokter, moest met een moddernet verschijnen, waarschijnlijk voor het uitbaggeren van de sloot of greppel langs de Breeweg. Hoe de lijst is samengesteld, is niet bekend. Met de sociale plaats in de samenleving van Zalk had het in elk geval niets te maken: de twintig mannen die werden opgeroepen komen voor in bijna alle tien 'klassen' van de hoofdbelasting. Misschien woonden de twintig aan of dichtbij de Breeweg.⁹

Een verhoging van de broodprijs, een schaderapport van een overstroming, een verbod op loslopende honden en een lijst met de namen van boeren die een weg moesten repareren. Vier volkomen willekeurig berichten uit de samenleving van Zalk in het jaar 1820. Vier losse stukjes van een legpuzzel die ook samen nog nauwelijks een voorstelling vormen. Toch valt er wel een lijn in te ontdekken. De verhoging van de broodprijs en de schade door de overstromingen brachten armoede voor sommige Zalkenaren; de hondenverordening en de gedwongen arbeidsplicht bezorgden de boeren overlast in een tijd van het jaar dat ze juist alle aandacht bij hun eigen werk nodig hadden, of ze nu daghuurder, keuter of boer waren. De puzzel laat de contouren zien van een zwaar leven. Na het vertrek van de Fransen, Engelsen en kozakken (1813-1814) uit de IJsselstreek waren de levensomstandigheden voor de mensen op het platteland nog maar nauwelijks verbeterd. Maar de vier stukjes van de puzzel zijn te weinig om zomaar te kunnen concluderen dat het hele Zalker boerenleven in 1820 er donker uitzag. Om te weten hoe het totaalbeeld eruit heeft gezien, zullen we nog veel meer gaten moeten maken in de muur van het verleden. Dat moet een uitdaging zijn voor iedereen die belangstelling heeft voor de geschiedenis van de IJsselstreek.

Noten

1. Wetering, J. van de, *Vergeten Levens: geschiedenissen van het Sallandse land*. Kampen, 2001. p.366-368
2. Kousbroek, R., *Het meer der herinnering*. Anathema's 5. Amsterdam, 1984.
3. Zie voor de mattenindustrie in Wilsum: *Vergeten levens*, p. 310-315.
4. Het Gemeentearchief Kampen is bezig met het opzetten van een digitaal fotoarchief. Een tot vreugde stemmende ontwikkeling, omdat het fotomateriaal van Kampen en de omringende gemeenten lastig te vinden is. Vindplaatsen zijn het Gemeentearchief Kampen, het Frans Walkate Archief in Kampen en verzamelingen van particulieren.
5. Graag wil ik drs. P.A. Meijlink te Zwolle danken voor het beschikbaar stellen van de twee unieke daguerreotypen en het gedicht.

6. De stijging van de broodprijzen is te vinden in Gemeentearchief Kampen, Nieuw archief Zalk, inv. Z20; zie voor een indicatie van de daglonen in de IJsselstreek *Vergeten levens*, 325; zie voor de berekeningsmethode Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen*, 16. Ik houd mij aanbevolen voor gegevens over de daglonen in de IJsselstreek tijdens de 18de en 19de eeuw.
7. Gemeentearchief Kampen, Nieuw archief Zalk, inv. Z20. In dit stuk is te lezen dat ook Jan Harms van Tongeren, Evert Klaas Jongman en Hendrik van Winsum waterschade leden.
8. Gemeentearchief Kampen, Nieuw archief Zalk, inv. Z20.
9. Gemeentearchief Kampen, Nieuw archief Zalk, inv. Z20.